New Researches in the Studies of the History of Islam and Iran
Lorestan University

Online ISSN: 3060-7671

Spring and Summer 2024, 1 (1), 37-48.

Historical essay components with an approximate approach

Masoud Bahramian[1]✉

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Literature and Humanities, University of BIRJAND, BIRJAND, IRAN. E-mail: m.bahramian@birjand.ac.ir

Article Info

Article type:
Research

Article history:
Received: 14 December 2023
Accepted: 12 March 2024
Published online: 10 September 2024

Keywords:
Scientific researches, approximate approach, Islamic unity, historical essay, division.

ABSTRACT

The rapprochement between the followers of Islamic religions is considered as a software movement of the process of Islamic unity. Today, considering the importance and necessity of this matter; There are different ways to achieve the approximation. One of the solutions can be based on education and research. The pillar of research activities in scientific and academic circles is based on articles and books. Historical articles are written with different approaches such as political, economic, social, cultural and religious. One of the approaches of historical articles is the approximate approach. An attitude that has more feedback in religious circles and plays an important role in unity or division.
The present article aims to answer the question, what are the characteristics of a historical article with an approximation approach, with a descriptive-analytical method and by collecting library data? After examining the aspects of the subject, the author has come to the conclusion that the most important components are replacing the historical view instead of the theological view, referring to the original sources of each religion and sect, observing the politeness of criticism in the analysis of events and persons, refraining from using valuable words. , avoiding slander and insults, avoiding argumentative discussions, providing a conciliatory reading of points of disagreement, observing scientific fairness in quoting virtues, comparative-comparative method in choosing research topics, investigating the causes and factors of differences, focusing on practical cases and eliminating Fruitless disputes and attention to contemporary conditions.

Cite this article: Bahramian, Masoud, Initial. (2024). Historical essay components with an approximate approach. *New Researches in the Studies of the History of Islam and Iran*, 1 (1), 37-48.

© The Author(s).

Publisher: Lorestan University.

DOI: http//doi.org/ 10.22034/nriihs.2024.715363

پژوهش های نوین در مطالعات تاریخ اسلام و ایران

دانشگاه لرستان

شاپا الکترونیکی: ۷۶۷۱-۳۰۶۰

سال اول، شماره اول (پیاپی ۱)، بهار و تابستان ۱۴۰۳، ۳۷-۴۸.

مولفه های مقاله تاریخی با رویکرد تقریبی

مسعود بهرامیان[۱] ✉

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: m.bahramian@birjand.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۰۹/۲۳

پذیرش نهایی:
۱۴۰۳/۰۲/۲۳

تاریخ انتشار:
۱۴۰۳/۰۶/۲۰

کلیدواژه‌ها:
پژوهش‌های علمی، رویکرد تقریبی، وحدت اسلامی، مقاله تاریخی، تفرقه.

چکیده

تقریب بین پیروان مذاهب اسلامی به مثابه جنبش نرم‌افزاری فرآیند وحدت اسلامی محسوب می‌گردد. امروزه با توجه به اهمیت و ضرورت این امر، راهکارهای مختلف تحقق تقریب متنوع است. یکی از راهکارها می‌تواند بر مبنای آموزش و پژوهش باشد. ستون فعالیت‌های پژوهشی در محافل علمی و دانشگاهی بر مقاله و کتاب استوار است. مقالات تاریخی با رویکردهای مختلفی مانند سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و مذهبی نوشته می‌شود. یکی از رویکردهای مقالات تاریخی، رویکرد تقریبی است. نگرشی که بیشتر در محافل مذهبی بازخورد دارد و نقش مهمی در وحدت یا تفرقه ایفا می‌کند.

مقاله حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و با جمع‌آوری داده‌های کتابخانه‌ای در صدد پاسخگویی به این سوال است که ویژگی‌های یک مقاله تاریخی با رویکرد تقریب چیست؟ نویسنده پس از بررسی جوانب موضوع به این نتیجه رسیده‌است: مهم‌ترین مولفه‌ها عبارتند از جایگزینی نگاه تاریخی به جای نگاه کلامی، مراجعه به منابع اصیل هر مذهب و فرقه، رعایت ادب نقد در تحلیل رویدادها و اشخاص، خودداری از به کارگیری واژگان ارزشی، پرهیز از بدگویی و دشنام، پرهیز از بحث‌های جدلی، ارائه قرائت وفاق آمیز از نقاط اختلاف، رعایت انصاف علمی در نقل فضائل، روش تطبیقی- مقایسه‌ای در انتخاب عناوین پژوهش، بررسی اسباب و عوامل اختلاف، تمرکز بر موارد کاربردی و حذف موارد اختلافی بی‌ثمر و توجه به شرایط معاصر

استناد: بهرامیان، مسعود (۱۴۰۳). مولفه‌های مقاله تاریخی با رویکرد تقریبی. پژوهش‌های نوین در مطالعات تاریخ اسلام و ایران، سال اول، شماره ۱ (۱)، ۳۷-۴۸.

ناشر: دانشگاه لرستان.

© نویسندگان.

DOI: http//doi.org/ 10.22034/nriihs.2024.715363

۱. مقدمه

محیط شبه جزیره عربستان قبل از اسلام محیطی مملو از اختلاف، تفرقه، جنگ‌های قومی- قبیله‌ای و در یک کلام ناهمسازگری اجتماعی، مذهبی بوده‌است. ظهور اسلام یک انقلاب تمام عیار در این سرزمین محسوب می‌شد. پراکندگی‌ها و نزاع‌ها حول عقیده توحیدی و شخصیت کاریزماتیک رسول خدا(ص) به همسازگری تبدیل شد. اتحاد و انسجام اسلامی و به عبارتی تقریب و وحدت اسلامی یکی از مهم‌ترین آموزه‌های دین مبین اسلام است. پیامبر اسلام(ص) با ندای توحید توانست فقدان یکپارچگی اعراب را تبدیل به وحدت رویه و اتحاد اسلامی کند؛ تا آنجا که در قرون بعد پایه‌های تمدن اسلامی گذاشته‌شد. جامعه اسلامی در سایه وحدت و تعاون بود که در قرون سوم تا ششم هجری توانست پرچم‌دار دانش در جهان آن روز باشد. اهمیت این مساله در زمان کنونی به مراتب بیشتر از گذشته قابل درک است؛ تا آنجا که مرحوم محمد حسین کاشف الغطاء (۱۳۷۳- ۱۲۹۴ق) اساس اسلام را بر دو سخن استوار می‌داند: سخن توحید و توحید سخن (آل کاشف الغطا، ۱۴۱۳ق: ۲۴).

جهان اسلام در عصر حاضر با هجمه‌های دشمنان داخلی و خارجی مواجه است. دوستان داخلی عامدانه یا به سهو تَبری برداشته و بر بدنه اتحاد اسلامی می کوبند؛ غافل از آنکه خود را نابود می‌نمایند. دشمنان خارجی نیز با مشاهده وضع حاضر جری‌تر شده و با امکانات و ابزارهای نوین خود، آتش این جنجال مذهبی را برای استفاده بهینه خود دوچندان می کنند. حال اگر علمای جهان اسلام به دور از تعصبات مذهبی و قومی در کنار یکدیگر به حل و فصل این منازعات بپردازند و در عرصه عمل یک عقبه فرماندهی قوی تشکیل شود و تمام شعارها در میدان عمل اجرایی گردد، گفتمان رقیب، تقریب و وحدت نیرو یا توان لازم جهت عرض اندام و دسیسه‌چینی را به خود راه نمی‌دهد. یکی از راهکارهای وصول به تقریب بین پیروان مذاهب اسلامی، راهکار علمی- آموزشی است. یکی از زیر مجموعه‌های این بخش، نگارش کتب و مقالات علمی است. مقالاتی که با هدف زدودن تعصبات و خرافه‌ها به نگارش در می‌آیند. مقاله حاضر چگونگی نگارش یا ویژگی‌های یک مقاله تقریبی را در حد توان علمی نویسنده آموزش می‌دهد.

پژوهشگر سعی کرده‌است با رعایت اصول علمی و فنی نگارش مقاله، اثری خلق کند تا رشته مورد نظر خود را یک گام به جلو برده و توانسته باشد مسئله‌ای از زمانه خود را حل کند. مقاله‌های علمی با رویکردهای مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، مذهبی به نگارش در می‌آیند. یکی از رویکردهایی که امروزه کمبود آن در جامعه علمی و به ویژه جهان اسلام محسوس بوده، نگارش مقاله‌های تاریخی با رویکرد تقریب است. آشنایی با اصول و مولفه‌های چنین مقاله‌هایی بسیار مهم و راهگشا خواهد بود تا دانشجویان و پژوهشگران بتوانند در این عرصه قلم فرسایی کنند.

اگر شخصی بخواهد در زمینه تقریب پیروان مذاهب اسلامی به صورت تخصصی اثر علمی در قالب مقاله منتشر کند، در مرحله اول باید به اندیشه‌های تقریبی معتقد و پایبند باشد (به فهم روانی از تقریب رسیده باشد). اگر شخصی اعتقاد به تقریب نداشته باشد یا با مبانی تقریب آشنا نباشد نمی‌تواند در این حوزه، قلم فرسایی موثر داشته‌باشد.

۲. چیستی تقریب و مقاله تقریبی

تقریب از واژه «قرب» به معنی نزدیکی زمانی و مکانی و نزدیک‌کردن است (ابن‌منظور، ١٤١٦ق: ١١/ ٨٢)؛ اما در اصطلاح تقریب به معنای تقریب مذاهب اسلامی می‌باشد و نکاتی از آن استخراج می‌شود: تقریب به معنای نزدیک شدن و نزدیک‌سازی پیروان مذاهب اسلامی به منظور آشنایی با یکدیگر از طریق تحقق همدلی و برادری دینی بر پایه اصول

مشترک و مسلم اسلامی است (نخی، ۱۳۹۵: ۱/ ۳۱). علامه محمد تقی قمی از بنیان‌گذاران تقریب در دوره معاصر، آن را این‌گونه تعریف می‌کند: «هدف ما اندماج مذاهب فقهی در یکدیگر نیست، زیرا اختلاف امری است طبیعی... در این گونه اختلافات، زیانی نبوده بلکه موجب توسعه فکری و فراهم آمدن تسهیلات و گشایش رحمت الهی خواهد بود» (تهوری، ۱۳۸۲: ٦٦). آصف محسنی، از علمای فقید تقریبی افغانستان، تقریب را همکاری در ترویج و حفظ مشترکات دینی و معذور دانستن همدیگر در مورد اختلافات، روی اصل: للمصیب اجران و للمخطیء اجر واحد و برادری و دوستی به عنوان مسلمان روی اصل «إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ[1]» در زندگانی اخلاقی، اجتماعی، سیاسی و عدم توهین به پیشوایان و اصول مذهبی سایر مذاهب اسلامی می داند (آصف محسنی، ١٣٨٦: ١٠٧). محمود فیاض تقریب را دعوتی به سوی تعاون و همکاری و اصلاح امور مسلمانان و تحقق سعادت یا مقابله با دشمنان خارجی می‌داند (زقاقی، ۲۰۰۸: ٢٦٥). تقریب از نظر نویسنده نزدیک‌سازی اندیشه‌ها، عقاید و افکار پیروان مذاهب اسلامی، جهت زدودن خرافات، جهل، تعصبات و گشودن باب گفت‌وگو برای نیل به زیست مسالمت‌آمیز در راستای کاهش آلام بشری و رشد همه جانبه افراد انسانی است. در این تعریف تقریب به معنی نزدیک‌سازی مذاهب نیست، بلکه پیروان مذاهب مورد هدف است. نزدیکی عقاید و باورها که باعث توسعه اندیشه‌ها و رفتار ما می‌شود مد نظر است. زمانی که مسلمانان از نظر اندیشه‌ای به تقریب برسند ناخودآگاه خرافه، جهل، تعصب و پیش‌داوری رنگ می‌بازد و فضا برای گفتگو باز می‌شود. گفتگویی که حلقه مفقوده عصر حاضر است. با گفتگو است که انسان‌ها به یکدیگر شناخته می‌شوند. زمانی که یکدیگر را شناختند زیست جمعی و مسالمت آمیز محقق می‌گردد. در سایه این زیست، سعادت نسبی مسلمانان به ظهور می‌رسد. رسیدن به خیر و سعادت است که می‌توان آن را هدف غایی تقریب دانست.

بسیاری از پژوهشگران در طول تحصیل یا تدریس اقدام به نگارش مقاله کرده‌اند. اما زمانی که از یک مقاله تقریبی نام برده می‌شود باید دقت و حساسیت بیشتری لحاظ شود. اهمیت چنین مقاله‌هایی در آن است که سهواً یا عمداً جمله‌ای می‌تولند باعث چالش آفرینی و تنش‌زایی میان امت اسلامی گردد.

در خصوص تعریف مقاله تقریبی اتفاق نظر وجود ندارد. اما از نظر نگارنده سطور حاضر مقاله تقریبی، مقاله‌ای است که با رعایت مولفه‌های تقریبی باعث همدلی، هم‌فکری، هم‌زبانی و هم‌گامی میان جامعه علمی- متشکل از مذاهب اسلامی- مختلف شود. در این تعریف از چهار «هم» نام برده شد. همدلی باعث تقریب و نزدیکی بین قلوب مسلمانان می‌گردد. اگر وحدت اسلامی را پروژه‌ای سخت افزاری بدانیم، نرم افزار این پروژه «تقریب» است و اصل تقریب باید بر پایه «تقریب دل‌ها» باشد. دومین «هم»؛ هم‌فکری است. مرحله بعد از همدلی، هم‌فکری است. یعنی آنکه جامعه نخبه جهان اسلام در عقاید و افکار خود به تقریب و نزدیکی برسند. این هم‌فکری می‌تواند آنان را حول مسائل اشتراکی جمع کند. به عبارتی نزدیکی بین باورها تحقق پیدا کند. سومین «هم» هم‌زبانی است. زمانی که دانشمندان و نخبگان اسلامی به همدلی و هم‌فکری رسیده‌باشند؛ در نقل اقوال به اختلاف و تفرقه سوق پیدا نمی‌کنند و زبان مشترکی خواهند داشت. در نهایت چهارمین «هم» هم‌گامی است.

۱. در حقیقت مؤمنان باهم برادرند، پس میان برادرانتان را سازش دهید و از خدا پروا بدارید، امید که مورد رحمت قرار گیرید (حجرات/۱۰).

در این مرحله بعد از حصول تقریب نظری در قلب، فکر و زبان آنان به تقریب عملی یا به زعم نویسنده، به وحدت خواهند رسید. اگر یک مقاله تاریخی بتواند این اهداف را در جامعه علمی محقق سازد و سپس بین توده‌های مسلمان تقریب و وحدت را به وجود آورد، می‌توان آن مقاله را اثری تاریخی با رویکرد تقریبی معرفی کرد.

۳. ویژگی‌های مقاله تقریبی

مولفه‌ها و ویژگی‌های مقاله تاریخی- تقریبی بسیار متنوع است. منظور از مولفه‌ها مواردی است که یک مقاله تاریخی باید واجد آن باشد تا بتوانیم آن را مقاله ای تاریخی- تقریبی بخوانیم. در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

۳-۱. نگاه تاریخی به جای نگاه کلامی

قبل از پرداختن به بینش تاریخی لازم است توضیحی مختصر از کلام ارائه داد. کلام نگاهداشت اعتقاداتی است که از گذشتگان ما نقل شده‌است (غزالی، ۱۳۶۶: ۱/ ۱۰۰). علمی است که «به مدد آن می‌توان با استدلال و منطق نسبت به دفع شبهات اقدام کرد و عقاید دینی را ثابت کرد» (ایجی، ۱۳۲۵ق: ۱/ ۳۴). یا اینکه «کلام اسلامی علمی است که با استفاده از قرآن، احادیث نبوی، آراء و اقوال انبیاء، علما و دانشمندان مسلمان و غیر مسلمان زیر چتری از استدلال‌های عقلانی، اصول و مبانی دینی را تبیین کرده و به دفاع از آن اقدام می‌نماید» (ولوی، ۱۳۸۰: ۶۵). پس مشخص گردید چرایی تشکیل علم کلام در گستره تمدن اسلامی جهت دفاع از عقاید و آموزه‌های اسلامی در برابر شبهات بود. داشتن رویکرد کلامی هرچند ارزشمند است؛ اما محقق در پژوهش علمی و به ویژه تحقیقات اسلامی تا حد امکان باید از آن پرهیز کند. کلام اعتقادات و مبانی مسلمانان را مسلم فرض می‌کند و درصدد تبیین و دفاع از آنان در مقابل دیگران بر می‌آید. حال این نوع بینش اگر در زمینه تحقیقات علمی وارد شود، هاله قدسی گرد افراد، گروه‌ها و جنبش‌ها کشیده می‌شود و چشمان را از نگریستن به حقایق باز می‌دارد. اگرچه تحقیقات اسلامی با رویکرد کلامی در مراکزی طرفدار دارد؛ اما در محیط‌های دانشگاهی، به ویژه مراکزی با رویکرد تقریب، یکی از آفات پژوهش‌های علمی است. به عنوان نمونه تحلیل‌های گوناگون در مورد فتوح از سوی علمای اهل سنت (بر اساس باور کلامی عدالت صحابه جنگ‌ها را دفاعی می‌داند) و تشیع (ابتدایی می دانند). حال محقق اهل سنت اگر بخواهد این جنگ‌ها را تحلیل کند، باید به باورهای کلامی خود تکیه کند و تمام آنان را دفاعی بنامد. در صورتی که با بینش تاریخی، بسیاری از این جنگ‌ها ابتدایی بوده‌است. این مورخ در یک تناقضی بین بینش و تفکر تاریخی یا باور کلامی دچار می‌شود. در این مورد است که داشتن بینش کلامی می‌تواند به هدف پژوهش تاریخی که همانا کشف حقیقت است لطمه وارد کند.

بینش و نگرش تاریخی در مقاله‌های علمی باید رعایت گردد. اهمیت این اصل در نگارش مقاله تقریبی دو چندان است. پژوهشگر بهتر است در مقام سوم شخص بی‌طرف، نظرات عارف و فقیه را بررسی کند. محقق با ارائه استدلال باید ذهن خواننده را هدف قرار دهد، نه با خطابه قلب و احساسات او را نشانه رود. ذکر این نکته ضروری است: زمانی که گفته می‌شود پژوهشگر باید بینش تاریخی داشته باشد، معنی‌اش آن است که برای بررسی برخی پدیده‌ها مانند دین باید هر دو جنبه الهی و طبیعی بودن را مد نظر قرار دهد و آن را در چارچوب طبیعت و اجتماع انسانی مشمول قوانین زمان، تاریخ و حرکت بداند و از جهت الهی بودن و فوق طبیعی بودنش ثابت و لایزال بداند. مسائلی مانند اسرا، معراج، معجزات که به رسول خدا نسبت داده شده‌است و مربوط به واقعه معین تاریخی نیست و مربوط به علم کلام است (زریاب خویی، ۱۴۰۰: ۱۲-۱۳).

۳-۲. مراجعه به منابع اصیل آن مذهب یا فرقه

از مؤلفه‌های دیگر در تاریخ‌نگاری تقریبی، استفاده مؤلف از منابع مذهبی است که در مورد آن تحقیق می‌کند. این امر نویسنده را از تعصب و یکجانبه گرایی به تاریخ دور می‌سازد. به عنوان نمونه، نویسنده‌ای بخواهد در مورد اسماعیلیه تحقیق کند به هیچ وجه نباید به کتاب سیاست نامه خواجه نظام الملک طوسی ارجاع دهد. این کتاب از نگاه یک نفر معاند این مذهب و جنبش نوشته شده‌است. او باید به منابعی که خود اسماعیلیه نوشته‌اند رجوع کند. بسیاری از سوء برداشت‌ها نسبت به یک مذهب به دلیل عدم استفاده و مراجعه به منابع آن مذهب است و صرفاً یافتن متنی در نوشته‌ای غیر از آن مذهب می‌تولند یک سوءتفاهم ایجاد کند. در منابع فرق و نحل؛ ذیل بخش تشیع از غالیان نیز سخن به میان آمده‌است. هرچند رهبران جریان غلو در ابتدا از یاران ائمه شیعه بوده‌اند، اما بنا به اعتقادات و اعمال آنان، امامان شیعه و بزرگان و خواص آنان، از این جریان و رهبرانشان تبری جسته و آنان را از شیعه و حتی اسلام خارج دانسته‌اند. اکنون محققی بدون اشراف به این مطالب و تنها با رجوع به منابع ملل و نحل آنان را بررسی کند و امروزه حکم دهد که شیعیان اعتقاد به الوهیت ائمه خود دارند و نمی‌داند با این نوشته خود می‌تواند چه آشوبی بپا کند. البته ذکر این نکته ضروری است که صرف استفاده از منابع مذاهب دیگر به منزله گام اول در نگارش اثری تقریبی است. گام دوم تحلیل و نقد منابع است.

نویسنده کتاب کشف الغمه در اثر خود به وفور از منابع اهل سنت بهره جسته و علاوه بر آن به سبب ذکر نکردن اخبار اهل بیت در برخی منابع اهل سنت از آنان شکایت کرده‌است. اِربلی مطالب را از منابع مختلف و کتاب‌های متعدد نقل کرده‌است تا پذیرفته‌تر باشد. یکی از دلایل این امر را می‌توان بینش شخصی او و استادان اهل سنت او دانست. مثلاً حمیدی یکی از اساتید اوست که از کتاب الجمع بین الصحیحین بهره برده‌است (جعفریان، ۱۳۷۹: ۲۴۵). افراد یا آثاری که او از آن‌ها نام می‌برد عبارت‌اند از:

- صحیح مسلم: ۱-۲/ ۲۰- ۸۸
- صحیح بخاری: ۲-۱/ ۸۸-۱۲۹-۵۲۰
- دلائل النبوه بیهقی: ۱/ ۱۸
- ابن‌جوزی: ۱/ ۱۸
- فخرالدین محمد الکنجی شافعی: ۲/ ۴۷۵-۴۹۳
- حاکم نیشابوری: ۲/ ۳۱۳-۳۱۴
- سنن ترمذی: ۱/ ۲۱۱-۲۹۰-۲۹۲-۵۲۱؛ ۲/ ۱۰-۱۱
- ابوالحسن رزین بن معاویه: ۱/ ۳۲۹-۳۳۵
- مسند امام احمد بن حنبل به دفعات زیاد
- ابن‌المغازی: ۱/ ۵۸-۸۸-۸۹-۱۳۸-۱۳۹
- مناقب خوارزمی: ۱/ ۸۹-۹۲
- ابوهریره: ۷۲/۲

۳-۳. رعایت ادب نقد

نقد منابع و شخصیت‌های تاریخی مهم‌ترین ابزار یک محقق تاریخ است. در نقد، پژوهشگر نکات ضعف و مثبت اشخاص و جریان‌ها را بازگو می‌کند. نقدی که مبتنی بر قواعد علمی باشد نه تنها ضرر ندارد؛ بلکه در تقویت بنیان‌های آن علم نیز مفید واقع می‌گردد. در تحقیقات تقریبی نقد علمی باید همراه با ادب و متانت باشد. استفاده از واژگانی رکیک در نقد اشخاص گذشته و جریان‌های تاریخی منجر به اختلاف افکنی و تفرقه می‌شود. محقق و پژوهشگر تقریبی باید کمال دقت و نظر را در نقد گذشته اعمال کند. اگر قصد بررسی و نقد شخصیتی را دارد، می‌بایست ابتدا نقاط مثبت او را ذکر کرده، سپس به نقد عالمانه و ادیبانه او بپردازد. نقدی سازنده است که محقق با اشراف به اصول نقد، جنبه‌های مثبت و منفی آن را ببیند. در نقد خود، کینه‌ها و عداوت‌های شخصی را اعمال نکند. اگر متنی را نقد می‌کند آن واقعه را

در بستر تاریخی خود ببیند و نقد کند نه آنکه معیارهای امروزین را بر متن اعمال کند. خود را به گذشته ببرد و خود را جای آن نویسنده متن قرار دهد و حال ببیند که خود او چگونه می‌نویسد، یا در مورد افراد چگونه عمل می‌کند. در کتب مذاهب اسلامی روایات ضعیفی است که امروز با استناد به آنان برخی عالم نماها موج تفرقه را گسترش می‌دهند این علما و خبرگان اسلامی می بایست نسبت به این روایات حساس بوده و آنان را به بوته نقد خود گذاشته و روایات صحیح از غیر صحیح را تشخیص و معرفی نمایند.

یکی از کتاب‌هایی که با این روش در جهان اسلام نوشته شده و نویسنده شخصیت‌های صدر اسلام را با رعایت ادب و اخلاق، نقد کرده و به عبارتی نقد عملکرد آنان را می‌کند، کتاب خلافت و ملوکیت مودودی است.

۳-۴. خودداری از واژگان ارزش مدارانه

امروزه تحقیق علمی از به کاربردن واژگانی که بار ارزشی دارند پرهیز می‌کند. مورخ به اعتبار انسان بودن نمی‌تواند در تحلیل مسائل نسبت به آنان کاملاً بی‌طرف بماند. هر انسانی دارای موضع‌گیری ارزشی است و بر این مبنا میان ارزش‌های مختلف اولویت گذاری می‌کند. مهم آن است که محقق برچسب ارزشی به دیگران نزند. آنان را بدون تحقیق با استعمال واژگانی مانند «بد، بدتر، خوب، خوب‌تر، ناپسند، زشت و....» معرفی نکند. اگر منِ محقق شیعه یا اهل سنت، خود و هم کیشان خود را در کشتی نجات یافته بدانم و ببینم و دیگران را در دریای ظلمت و تاریکی فرض کنم و به خود این اجازه را بدهم که از به کاربردن هر واژه‌ای علیه آنان استفاده کنم؛ می‌توان به چنین مقاله‌ای تقریبی گفت؟ اگر این چنین باشد نوشته من سوگیرانه است. چه خوب است پژوهشگر، داوری در مورد اشخاص، فرق، مذاهب، جریانات تاریخی، فقهی، کلامی را به عهده خوانندگان بگذارد. کتاب هزار ماه سیاه یا فجایع تاریخی امویان نوشته ابوالفضل قاسمی یک نمونه تمام عیار از به کار بردن واژگان ارزشی در عنوان کتاب است. صحبت نویسنده، سطور حاضر در مورد محتوای کتاب نیست که جای تامل و بررسی دارد. منظور استفاده از واژگان ارزش مدارانه در عنوان کتاب است.

۳-۵. پرهیز از بدگویی و دشنام

قرآن کریم دشنام دادن حتی به سران کفر و نفاق را منع کرده و می‌فرماید: «و معبودانی را که کافران به جای خدا می‌پرستند دشنام ندهید که آنان هم از روی دشمنی و نادانی خدا را دشنام خواهند داد...» (انعام: ۱۰۸). زمانی که خدا مسلمانان را از دشنام به بت‌های مشرکین برحذر داشته چه لزومی به دشنام دادن به مقدسات برادران اهل سنت یا برعکس داریم. در سیره و سنت بزرگان دین نیز به پرهیز از دشنام و لعن سفارش شده است. پیامبر اسلام می‌فرماید: «من نفرین‌گر برانگیخته نشده‌ام؛ بلکه هدایتگر و صاحب رحمت مبعوث شده‌ام» (مسلم، ۱۴۰۷ق: ۸/ ۲۴). در روایات آمده است که ابوحنیفه خدمت امام صادق(ع) رسید و گفت: «در کوفه برخی شیعیان از فلان، فلان و فلان برائت می‌جویند. آیا این صحیح است؟ آنان معتقدند شما آنان را فرمان داده‌اید. امام فرمود وای بر تو ای ابوحنیفه، این صحیح نیست به خدا پناه می‌برم.... سپس ابوحنیفه گفت پس دستور دهید این کار را نکنند که امام صادق فرمود اطاعتم نمی‌کنند» (صدوق، ۱۲۸۹ق: ۱/ ۹۱).

در منابع تاریخی آمده است: زمانی یاران علی(ع) در جنگ صفین، معاویه و یاران او را دشنام می‌دادند، امام سریع آنان را از این کار منع کرد و فرمود: «نمی‌پسندم که آنان را لعن و ناسزا گویید... چه نیکوست که به جای نفرین چنین دعا کنید: خداوندا جان ما و ایشان را حفظ کن و بین ما و ایشان را اصلاح بگردان و آنان را از گمراهی‌شان نجات ده تا آن که حق را نمی‌داند بشناسد و این برای شما نزد من بهتر و نیکوتر

اســت» (منقری، ١٤١٨ق: ١٠٣). اختلاف در هر جامعه‌ای یکی از ملزومات آن جامعه اســت. جامعه ادغامی از اشتراکات، افتراقات و اختلافات است. در محافل علمی و منابع آن می‌بایســت همان‌طور که به اشــتراکات پرداخته می‌شود، به اختلافات نیز توجه کنند.

علل اختلاف امت اســلامی در مقالات غیرتقریبی نیز بیان می‌شــود، اما وجه تمایز و نحوه بیان آن در مقالات تقریبی باید به گونه‌ای باشد که ضمن برشمردن این نکات با قلمی لطیف و نه پرخاشــگرایانه، در محیطی علمی و توســط اشخاص مسلط به مبانی تقریبی گفته شود. موارد اختلافی مانند آتش زیر خاکستر اگر با این شرایط گفته نشود، عواقب ناگواری در آینده خواهد داشــت. طرح علمی موارد اختلافی می‌تواند باعث رفع سوء تفاهم‌ها و کدورت‌ها گردد. چه بسا برخی از این موارد ساخته و پرداخته اذهان دشمنان اسلام باشــد که در لباس مســلمانی وارد متون تاریخی اســلامی شــده‌انــد و طرح آنــان احتمالاً منجر بــه خرافه‌زدایی و اختلاف‌زدایی از جامعه علمی- اسلامی گردد.

اختلاف در منابع و زبان یکی از مصادیق بروز شکاف میان امت اسلامی شده‌است. سلیقه‌های مختلف در منابع، یکی دیگر از موارد اختلافی در بین نخبگان و دانشــمندان جهان اسلام است. مسائلی که باعث اختلاف مسلمانان شده در اصل ریشه در مسائل علمی دارد. اختلافات در فروع، یک ضرورت شرعی و جز طبیعت بشر است.

در بعضی مواقع، برداشت‌های مختلفی از نصوص دینی می‌شــود. بــه عنوان نمونه خداونــد در قرآن می‌فرمایــد: «وَالْمُطَلَّقَاتُ يَتَرَبَّصْــنَ بِأَنْفُسِــهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ».[۲] واژه القرء در زبان عربی بر هر دو واژه «طهارت و حیض» دلالت می‌کند و این باعث اختلاف بین فقهای اســلامی در خصــوص زنان مطلقه شده‌است. یا در منابع استنباط احکام نزد همه مذاهب اسلامی دو منبع مشترک قرآن و سنت نبوی وجود دارد. اما غیر از این اجماع، عقل، قیاس، استحسان، مصالح مرسله نیز جزو منابع صدور حکم محسوب می‌گردد. اختلاف در اعتبار حدیث، سندیت آن، فراموشی حدیث نزد محدثان و فقها از دیگر اختلاف در منابع است. همین اختلاف در منابع در طول تاریخ منجر به اختلافات فراوانی شــد. یکی از مهم‌ترین جریانی که ناشــی از اختلاف در منابع اســتنباط احکام است، جریان اخباری‌گری و اصولیون بوده‌است. از نظر مجتهدین (اصــولیون) منابع اســتنباط عبارتند از: قرآن، سنت، اجماع و عقل. اما اخباری‌ها منکر صلاحیت عقل و اجماع هستند و قرآن و سنت را هم فقط با روایت‌های ائمه معصومین(ع) می‌پذیرند (مسائلی، ۱۳۹۸: ۳۸).

۳-۶. رعایت احترام، اعتدال و ادب اختلاف

اندیشــه احترام به انســان به عنوان یک انســان با هر مَرام و مسلکی، از اصول مسلم اسلامی است. اصل بنیادین همزیستی مسالمت آمیز، احترام به حقوق کسانی است که اندیشه، عقاید و فرهنگی متفاوت دارند. احترام به دیگران در واقع احترام شخص احترام کننده به خود است تا به دیگران. اختلاف در مســائل نظری بین مردم امری طبیعی اســت. احترام به انســان‌ها ورای دین و نژاد آنان همیشــه مورد تاکید اسلام بوده است. در نامه معروف حضرت علی(ع) به مالک اشتر به خوبی این مسئله نمایان شده‌است. ایشان خطاب به مالک می‌فرمایند: «مردم دو دسته‌اند یا برادر دینی تو هستند یا مانند تو در آفرینش و خلقت» (نهج البلاغه، نامه ۵۳). در خصوص پرهیز از ناسزاگویی و احترام به عقاید دیگران پیامبر اسلام می‌فرمایند: «ناسزاگویی به مسلمان فسق و قتل او کفر است» (حر عاملی، ١٤١٤ق: ٨/ ٦١٠).

۲. و زنان طلاق داده شده، باید مدت سه پاکی انتظار کشند (بقره/ ۲۲۸).

یکی از شـاخصـه‌هایی که می‌توان از طریق آن به رویکرد تقریبی مورخ پی‌برد، احترام به طرف مقابل، رعایت اعتدال و همچنین برخورد مؤدبانه با اختلافات اسـت. اربلی به دنبال اسامی مورخین، محدثین و فقهای اهل سنت که از آنان نقل روایت می‌کند عباراتی مانند «رحمه الله» می‌آورد که نشـان از احترام او به آنان اسـت. در جلد اول کتاب کشـف الغمه هنگامی که از ابوالمؤید خوارزمی اهل سـنت و صـاحب مناقب نام می‌برد او را با دعای «رحمه الله» یاد می‌کند؛ یا پس از ذکر امسـلمه، ام‌المؤمنین، عبارت احترام‌آمیز «رضـی اللـه عنهـا» را ذکر می‌کنـد (اربلی، بی‌تـا: ۱/ ۱۹۱-۱۹۹). طبرسی هنگام یاد کردن از علمای اهل سنت با احترام از آنان یاد کرده‌اسـت. به عنوان نمونه در اعلام الوری از ابوسـعد خرگوشی با عنوان «استاد ابوسعد خرگوشی، اندرزگر پارسا ...» نام برده‌است (طبرسی، ۱۳۸۸: ۵۰/۱). او از زبان عایشه می‌گوید: «پیامبر هیچ مردی را از علی و زنی را از فاطمه دوست‌تر نمی‌داشت» یا در حدیثی دیگر از عایشه می‌نویسد هرگاه فاطمه نزد پیامبر خدا می‌آمد، پیامبر به احترام او از جا برمی‌خاست و چهره‌اش را می‌بوسید و او را در جای خویش می‌نشاند» (طبرسی، ۱۳۸۸: ۲۹۱/۱).

احترام به تفاوت فرهنگ‌ها تا حدودی تعایش را آسان و قابل قبول می‌سازد. بر حسب آشنایی با پیروان یک مذهب از یک مکان خاص، نگاهی کلی به تمامی پیروان آن مذهب می‌شـود؛ در حالی که تفاوت‌های فرهنگی و جغرافیایی، ویژگی‌های روحی و اخلاقی متفاوتی پدید می‌آورد. قبول تفاوت‌ها و خو گرفتن با آنان از رموز زیست فرهنگی است.

۳-۷. ارائه قرائت وفاق‌آمیز از نقاط اختلاف

اختلاف میان انسان‌ها یک سنت الهی است. جامعه عاری از اختلاف، جامعه‌ای آرمانی و تحقق‌ناپذیر است. در جامعه اسلامی اختلاف بین اهل سنت و شیعه در طول تاریخ وجود داشته‌است. در تاریخ تمدن اسلامی نویسندگان و مورخانی بودند که به جای تأکید بر نقاط اختلافی مسـلمانان بر نقاط اشتراکی آنان متمرکز شدند. سید مرتضی نقل می‌کند حدود پانصـد نفر از شـیعیان زیدیه و غیر آن در مسـجد کوفه دور شـیخ مفید جمع شـده بودند. مردی از زیدیه که قصـد فتنه‌انگیزی بین شـیعه زیدی و امامیه داشـت، شـیخ را مورد خطاب قرار داد و گفت: «چگونه توجیه می‌کنی انکار امامت زید بن علی را؟ شیخ فرمود: تو بر من گمان باطل بردی! آنچه من در مورد زید اعتقاد دارم، هیچ کس از زیدیه با آن مخالف نیسـت. مرد پرسـید اعتقاد تو درمورد امامت زید بن علی چیست؟ شیخ فرمود من از امامت زید همان را می‌پذیرم که زیدیه قبول دارند و آنچه را آنان رد می‌کنند، من نیز رد می‌کنم. پس می‌گویم زید پیشـوا در دانش و زهد و امر به معروف و نهی از منکر بود و امامتی که صاحب آن باید نص و معجزه و عصمت داشته‌باشد نداشت و این چیزی است که هیچ کس از زیدیه با من در آن مخالف نیسـت. همه افراد حاضـر در جلسه از شیخ تشکر کردند و شیطنت و فتنه‌گری آن مرد باطل شد» (آذرشب، ۱٤۲۱ق: ۲۵).

شیخ مفید در کتاب الارشاد اشاره به واقعه‌ای کرده که ذکر آن مصـداق ارائه قرائت وفاق آمیز از نقاط اختلاف اسـت. او نوشته زمانی که خلیفه دوم، از تجمع ایرانیان و قصدشان برای اخراج اعراب از شهرهای خود آگاه شد، با صحابه مشورت کرد. در این بین حضـرت علی(ع) صـحبتی کرد که مورد نظر خلیفه قرار گرفت: «...پارسـیان هرگاه تو را ببینند می‌گویند این مرد پای عرب اسـت، اگر او را از پای درآورید عرب را شـکسـت داده‌اید و حضـور تو در جنگ حرص آنان را زیاد می‌کند...» (مفید، ۱۳۸۰: ۱/ ۱۹۸).

۳-۸. پرهیز از بحث‌های جدلی

محقق ریزبین می‌بایسـت از بحث‌های جدلی یا پرهیز کند یا به نوعی خوانش وحدت گرایانه از آنان ارائه دهد. در سـیره و سـنت بزرگان دینی ما نیز سـفارش‌های زیادی به پرهیز از

بحث‌های جدلی شـــده اســـت. به عنوان نمونه امام علی(ع) اجازه ندادند جهت حفظ کیان امت اسلامی موضوع خلافت در دوران خلفای قبل از خود و در دوران خلافتش به مسئله‌ای اختلاف انگیز تبدیل گردد؛ تا آنجا که برخی از یاران و افرادی از قبیله قریش قصد داشتند که امام در این زمینه بحثی را آغاز کنند و آنان ادامه دهنده آن مبحث باشـــند. زمانی که امام کاظم(ع) می‌فرماید «ستیزه‌جویی در دین را رها سازید» (ری شهری، ۱۳۸۴: ۳/ ۴۴). چه نیازی است محقق در پژوهش خود بحث جدلی راه بیندازد.

نویســنده کشــف الغمه از بحث‌های جدلی پرهیز می‌کرد. برای نمونه در جلد اول این اثر، روایتی به نقل از عایشـــه در مورد جنگ جمل آورده‌است: «... سپس از حال امیرالمؤمنین پرسیدم. گفت کسی را از من سؤال می‌کنی که دوست‌ترین مردم اســت نزد رســول الله ...» (اربلی، بی‌تا: ۱/ ۶۴). همه منابع ملل و نحل منشــا دودســتگی و اختلاف مســلمانان را «واقعه ســقیفه» می‌دانند. رویدادی که در گذشــته یک بار اتفاق افتاده و نزدیک به چهارده قرن از زمان آن گذشته است. این اتفاق می‌تواند با خوانش‌های متعددی بازتعریف شود. از واگرایی صرف تا همگرایی مطلق.

محقق نکته ســنج می‌تواند ضــمن ذکر این رویداد آن را براساس اصل مهم تقریبی یعنی «اصل مصلحت» به شکلی بازتعریف کند که نه تنها بحثی جدلی راه نینداخته، بلکه قلم خود را در خدمت الفت قلوب مسلمانان به کار اندازد.

۳-۹. رعایت انصاف در نقل فضایل و خدمات گروه‌ها

بخش قابل توجهی از آموزه‌های وحیانی اسـلام برای تنظیم روابط فرد با جامعه است که در قالب دستوراتی اخلاقی نظیر عدالت و انصاف بیان شده‌است. داشتن انصاف علمی نه تنها در تحقیقات دارای اهمیت اســت، بلکه ضــرورت آن در پژوهش‌های تقریبی دوچندان می‌شــود. چشــم‌پوشــی از این ویژگی مهم پژوهش شــما را یکســویه می‌کند. طبرســی در کتاب اعلام الوری سعی کرده‌است این اصل را رعایت کند. او هنگام یاد کردن از غزوه تبوک، از خدمات عثمان بن عفان این‌گونه یاد کرده‌اســت: «نخســتین کســی که بخشــش کرد، عثمان بن عفان بود که با ظرف‌هایی از طلا آمد ...تهی‌دستان و ناتوانان را ســازو برگ داد» (طبرســی، ۱۳۸۸: ۱/ ۲۳۲). یا احمد بن حنبل بخشــی از کتاب فضــائل الصــحابه را به بیان ویژگی‌های اهل بیت پیامبر به‌ویژه علی(ع) حضــرت زهرا (س) و حســنین(ع) اختصــاص داده‌اســت. وی در فضــایل امام گفته‌است: «پیامبر فرمود هرکس که من مولای اویم پس علی نیز مولای اوســت» (احمد بن حنبل، ۱۴۰۳ق: ۵۶۳). در همین کتاب روایتی دیگر نقل کرده‌اســت: «پیامبر به علی(ع)، زهرا(س) و حســنین(ع) نگریســت و گفت: «من در جنگم با هرکسی که با شما در جنگ است و در آشتی‌ام با هرکسی که با شــما در صــلح اســت» (احمد بن حنبل، ۱۴۰۳ق: ۷۶۷). وی چندین بار علی(ع) را با عنوان «امام عادل» یاد کرده و شــورشــیان شــام علیه او را «ســرکش» نام می‌برد. یا در جای دیگر کتاب، حضــرت زهرا (س) را ســرور زنان اهل بهشــت دانسته‌است (احمد بن حنبل، ۱۴۰۳ق: ۷۶۱).

۳-۱۰. روش مقایسه‌ای

یکی از روش‌های مقاله تقریبی، انتخاب عناوین مقایسه‌ای/ تطبیقی اســت. به عنوان نمونه، فقه مقارن یا فقه تطبیقی، گونــه‌ای از عرضـــه فقــه اطلاق می‌شــود کــه در آن آراء و دیدگاه‌های مختلف فقها در بیان حکم مســئله‌ای شــرعی، همراه دلیل هر دیدگاهی و گزینش و ترجیح نظریه درســت با برهان و دلیل گردآوری می‌شود. یا در حوزه مسائل اخلاقی، عناوین اجتماعی، مشــکل مشــترک، وجوه اشــتراک احکام فقهی، مبانی فتوا. بررسی دو شخصیت تاریخی از دو مذهب مانند بررسی اندیشه‌های سیاسی امام صادق(ع) و ابوحنیفه و موارد مشابه آن می‌تواند بسیار راهگشا باشد. پژوهشگر در تحقیقات تطبیقی ابتدا ضــمن برشــمردن نکات افتراقی دو

موضـــوع، به نقاط اشـــتراکی آنان پی برده و این خود باعث وحدت و انسجام بیشتر جامعه اسلامی می‌گردد.

۳-۱۱. تمرکز بر موارد کاربردی و حذف موارد اختلافی

پژوهشـگر ریزبین و نکته سـنج تقریبی به جای پرداختن به گزاره‌هایی که امروزه تاریخ مصرف آنان به اتمام رسیده‌است و برطرف کننده مسائل امروزین جامعه اسلامی نیست، باید بر موارد و مســائلی تکیه کند که بتوان با ذکر آنان همگرایی و هم‌افزایی بیشتر جامعه اسلامی و جامعه علمی را محقق کرد. توجه به خردورزی، دوری از رفتار احســاســی و جاهلانه، تسلط بر دانش و حاکم کردن عقلانیت در تصمیمات و رفتار خود، منجر به پیوند و ارتباط گروه‌ها و مذاهب با یکدیگر می‌شود و موارد اختلافی بی‌ثمر را وارد فضای جامعه اسلامی نمی‌کند. کشـمکش‌های میان پیروان مذاهب و ادیان در طول تاریخ ناشی از جهل، نزول اخلاق اجتماعی و دخالت عوامل خارجی بود (قاسمی، ۱۳۹۶: ۲۳۰). ارتقای دانش و بینش و کشـف حقیقت با بررسـی و پژوهش درباره ادیان، گروه‌ها و مذاهب مختلف به دســت می‌آید. چنین انســانی با تکیه بر نیروی دانش و اندیشــه خود و با کمک اســتدلال‌های عقلی سعی در انتخاب اندیشه و عقیده‌ای خاص دارد.

۳-۱۲. توجه به شرایط معاصر در نتیجه‌گیری

محقق علاوه بر مولفه‌های قبل می‌بایســت در نتیجه گیری اثر خود، شرایط امروزین جهان اسلام و حوادث منطقه را در نظر بگیرد. شرایطی که بیش از پیش وحدت امت اسلامی را مد نظر قرار بدهد. جهان اسلام امروزه دچار بیماری تحجر، خمودگی و اختلاف افکنی دوستان نادان و دشمنان خارجی شده‌است. در این شرایط آنچه بیش از همه ضرورت و الزام آن محسوس و لمس می‌شود، وحدت امت اسلامی است. حال با توجه به این شــرایط اگر پژوهشــگر بدون ملاحظه و نگریســتن به اوضــاع منطقه و جهان اســلام، در نتیجه گیری تحقیقات علمی خود هرآنچه دوســت داشــت بر قلم جاری کند، گفته‌هایش با توزیع و پخش در محافل عمومی منجر به دعواهای قومی- قبیله‌ای می‌گردد.

۴. نتیجه‌گیری

مقاله‌های تقریبی امروزه از جایگاه بالایی به علت عامل انسجام امت اسلامی برخوردارند. یافتن اشتراکات مذاهب برای نیل به تقریب از درون منابع تاریخی محقق می‌شود. لذا نگارش مقالات تاریخی با رویکرد تقریبی بســیار با اهمیت اســت. از مهم‌ترین مولفه‌ها و ویژگی‌های چنین مقالاتی می‌توان به داشــتن نگاه تاریخی محقق به جای نگاه کلامی (افراد، شــخصــیت‌ها را با منطق و دلایل متقن تاریخی بررســی‌کردن و دوری از نفوذ اعتقادات کلامی در بررســی آنان)، مراجعه به منابع اصــیل هر مذهب (جهت نیل به اطلاعات متقن و کامل و دوری از پیش‌داوری و قضاوت های عجولانه)، رعایت ادب در نقد (نقد عامل مهم تشخیص سره از ناسره می‌باشد. این عامل در مقاله‌های تقریبی باید توأمان با ادب و متانت باشــد)، پرهیز از اســتفاده واژگان و کلمات ارزشی (جهت اجتناب از نزاع‌های فرقه‌ای و قومی)، پرهیز از بدگویی و دشنام (پرهیز از فحاشی و ایجاد اختلاف و توهین به مقدسات طرف مقابل)، بررسی اسباب و عوامل اختلاف (طرح مباحث اختلافی در مکانی علمی توســط عالمان آن رشــته)، رعایت احترام، اعتدال و ادب اختلاف (میانه روی و احترام نسبت به گزارش رویدادها و اشخاص تاریخی)، ارائه قرائت وفاق آمیز از نقاط اختلاف (هنر نویســنده تقریبی در طرح این مسائل کاملاً هویدا می شود)، پرهیز از بحث‌های جدلی، رعایت انصــاف در نقل فضــائل و خدمات افراد و گروه‌ها، توجه به شرایط معاصر جهان اسلام و تمرکز بر موارد کاربردی و حذف موارد اختلافی بی‌ثمر اشاره کرد.

کتابنامه

- **قرآن کریم**
- **نهج‌البلاغه**

- آذرشب، محمدعلی، **ملف‌التقریب**، تهران: مجمع‌العالمی للتقریب بین المذاهب الاسلامی، ١٤٢١ق.

- آل کاشف الغطا، محمدحسین، **اصل‌الشیعه و اصولها**، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۱۳ق.

- ابن‌بابویه، محمدبن علی‌بن حسین بن‌موسی، **علل‌الشرائع و الاحکام؛ معان‌الاخبار**، بی‌جا: بی‌نا، ۱۲۸۹ق.

- ابن‌منظور، **لسان‌العرب**، بیروت: داراحیاء التراث العربی، ۱۴۱۶ق.

- احمدبن‌حنبل، **فضایل‌الصحابه**، حققه و خرج احادیث وصی الله بن محمد عباس، الجزء الاول، مکه المکرمه: مؤسسه الرساله، ١٤٠٣ق.

- اربلی، علی‌بن‌عیسی، **کشف‌الغمه فی معرفه الائمه**، ترجمه علی بن حسین زوارئی، ج ۱، قم: اسلامیه، بی‌تا.

- ایجی، عبدالرحمن بن‌احمد، **المواقف**، شرح میر سید شریف جرجانی، ج ۱، مصر: بی‌نا، ۱۳۲۵.

- تهوری، مسلم، **علامه محمدتقی قمی مؤسس دارالتقریب مصر**، زاهدان: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در امور اهل سنت سیستان و بلوچستان، ۱۳۸۳.

- جعفریان، رسول، **مقالات تاریخی**، قم: دلیل ما، ۱۳۷۹.

- حرعاملی، **وسائل‌الشیعه**، قم: تحقیق موسسه آل بیت، ۱۴۱۴ق.

- زریاب خویی، عباس، **سیره رسول الله**، تهران: سروش، ١٤٠٠، چ ٥.

- زقاقی، احمد، **التقریب بین‌الشیعه و اهل‌السنه و تحدیدات الاختلاف و التصحیح**، عمان: جدارا للکتاب العالمی، ۲۰۰۸.

- طبرسی، فضل‌بن‌حسن، **اعلام‌الوری باعلام الهدی**، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران: اساطیر، ۱۳۸۸.

- غزالی، ابوحامد، **احیاء علوم‌الدین**، ترجمه مویدالدین محمد خوارزمی، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی، ١٣٦٦.

- قاسمی، علی، **بنیان‌های نظری سیاست تنوع فرهنگی و همبستگی در اندیشه سیاسی اسلام**، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ١٣٩٦.

- قاسمی، ابوالفضل، **هزارماه سیاه یا فجایع تاریخی امویان**، تهران: چاپ حیدری، چ ۲، ١٣٥٦.

- محسنی، محمد آصف، **تقریب مذاهب از نظر تا عمل**، قم: ادیان، ۱۳۸۶.

- محمدی ری‌شهری، محمد، **میزان‌الحکمه**، قم: دارالحدیث، ١٣٨٤.

- مسائلی، مهدی، **جریان افراط گرای شیعی: مختصات فکری و رفتاری**، اصفهان: آرمان، ۱۳۹۸.

- مسلم بن‌حجاج، **صحیح مسلم**، بیروت: دارالکتاب العربی، ۱۴۰۷ق.

- مفید، محمد بن محمد بن نعمان، **الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد**، ترجمه محمدباقرساعدی خراسانی، ج۱، تهران: اسلامیه، ۱۳۸۰.

- منقری، نصر بن‌مزاحم، **وقعه صفین**، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قم: مکتبه آیت الله العظمی المرعشی النجفی، ١٤١٨ق.

- مودودی، ابوالاعلی، **خلافت و ملوکیت**، ترجمه محمدرضا حامدی‌نیا و خلیل‌احمد، کرمانشاه: فرهنگ قرآن، ١٣٦٤.

- نخی، محمد، **فرهنگ تقریب**، به اهتمام عباس برومند اعلم، تهران: دانشگاه مذاهب اسلامی، ۱۳۹۵.

- ولوی، علی‌محمد، ***دیانت و سیاست در قرون نخستین اسلامی***، تهران: دانشگاه الزهرا، ۱۳۸۰.